

Cezary Kulesza

Uniwersytet w Białymstoku

c_kulesza@wp.pl

Udział czynnika społecznego w orzekaniu w perspektywie historyczno-prawnoporównawczej

The Participation of the Social Factor in Sentencing in the Historical
and Law-Comparative Perspective

Abstract: The article concerns the historical and comparative analysis of the institutions of jury and lay judges as the basic form of participation of the social factor in sentencing, referring mostly to English, German and Russian examples. The article discusses both the advantages and disadvantages of these institutions, as well as the procedural issues of their functioning and the jurisprudence of the European Court of Human Rights in regard to this matter. In its conclusions, the fundamental role of public participation in sentencing as an indicator of exercising power democratically, is emphasized.

Keywords: lay judges, jury, England and Wales, Germany, Russia, trial

Słowa kluczowe: ławnicy, sąd przysięgłych, Anglia i Walia, Niemcy, Rosja, rozprawa

1. Uwagi wstępne

Tradycyjnie wskazuje się, że udział czynnika społecznego w orzekaniu może wystąpić w jednym z trzech wariantów¹:

- 1) udziału „totalnego”, występującego w postaci sądów obywatelskich złożonych wyłącznie z podmiotów nieprofesjonalnych,
- 2) udziału w ramach składów mieszanych, tj. sędziów zawodowych i ławników,

¹ B. Janusz-Pohl, Zasada udziału czynnika społecznego, (w:) P. Wiliński (red.), System prawa karnego procesowego, Tom III, Cz. 2, Zasady procesu karnego, Warszawa 2014, s. 1438-1439. Odnośnie do modeli udziału czynnika społecznego w składach orzekających zob. także K. Wieczorek, Udział czynnika społecznego w orzekaniu w polskim i amerykańskim procesie karnym, Szczecin 2012, s. 15-20.

- 3) udziału w formie ławy przysięgłych funkcjonującej w oparciu o zasadę podziału kompetencji pomiędzy sędziów społecznych („sędziów faktu”) oraz sędziów zawodowych („sędziów prawa”).

2. Sądy przysięgłych

Biorąc pod uwagę historyczny rozwój udziału czynnika społecznego niniejsze rozważania wypada rozpocząć od instytucji sędziów przysięgłych. Jej ojczyzną jest Anglia, w którym to kraju istnieje już od ponad 800 lat². Do przyczyn jej popularności jako formy bezpośredniej demokracji zalicza się przede wszystkim niezależność przysięgłych i możliwość działania intuicyjnego. Od XIII wieku sądy przysięgłych stały się popularną formą publicznego wymiaru sprawiedliwości, w której uczestniczyły tysiące przysięgłych i oskarżonych. Mimo swoich wad były one uważane przez szerokie kręgi społeczne jako instytucja o kardynalnym znaczeniu dla zapewnienia oskarżonym rzetelnego procesu. W aktualnej literaturze przedmiotu wskazuje się także na religijne korzenie sądów przysięgłych w Anglii³.

Tak więc już we wczesnym okresie swojego istnienia ława przysięgłych stanowiła wyraz woli społeczeństwa w wymiarze sprawiedliwości, zaś przysięgli w opartych o ordalia procesach często uniewinniali (w około 50% spraw) osoby oskarżane przez Koronę o morderstwa i kradzieże. W przypadku zabójstw potrafili rozróżnić nieumyślne spowodowanie śmierci od zabójstwa, a w przypadku kradzieży obniżali wartość skradzionego mienia (*pious perjury*)⁴, co pozwalało na uniknięcie przez oskarżonego kary śmierci. W czasach swojego szczytowego znaczenia w wieku XVIII ławy przysięgłych wydawały wiele wyroków uniewinniających w sprawach politycznych i w sprawach kradzieży mienia nieznacznej wartości. Jak podsumował te czasy Lord Devlin: „Tak więc ława przysięgłych jest nie tylko instrumentem wymiaru sprawiedliwości: jest lampą, która pokazuje, że demokracja żyje” (*“So that trial by jury is more than an instrument of justice and more than one wheel of the constitution: it is the lamp that shows that freedom lives”*)⁵.

Warto dodać, że oprócz ławy przysięgłych rozstrzygającej po przeprowadzeniu rozprawy w formie wyroku kwestię winy oskarżonego (zwanej *petit jury*) ustawodawstwo angielskie do wydania w 1933 r. *Administration of Justice Act* znało instytucję Wielkiej Ławy Przysięgłych (*Grand Jury*), która sprawowała wstępną kontrolę oskar-

2 Odnosnie historycznego rozwoju sądów przysięgłych w sprawach karnych na Wyspach Brytyjskich zob. J. Morgan, W. Forsyth, *History of Trial by Jury*, New York 1875, s. 159-177; J. Hostettler, *The Criminal Jury Old and New. Jury Power from Early Times to the Present Day*, Winchester 2004, s. 16-124; G. Andoor, *Laien in der Strafrechtssprechung. Eine vergleichende Betrachtung der Laienbeteiligung an deutschen und englischen Strafgerichten*, Berlin 2013, s. 31-41.

3 Zob. np. J.Q. Whitman, *The Origins of Reasonable Doubt: Theological Roots of the Criminal Trial* (Yale Law Library Series in Legal History and Reference), New Haven-London, s. 27-90.

4 J. Hostettler, *A History of Criminal Justice in England & Wales*, Hampshire 2009, s. 125-145.

5 J. Hostettler, *The Criminal Jury...*, *op. cit.*, s. 141.

żenia w najważniejszych sprawach i decydowała o tym, czy oskarżenie zebralo dostateczną ilość dowodów, aby skierować sprawę na rozprawę główną⁶.

Obecnie zasady wyboru przysięgłych i funkcjonowania ław przysięgłych określa *Juries Act 1974* przewidujący, że funkcję przysięgłych pełnią osoby wybrane losowo z większej grupy obywateli przez urzędnika sądowego (działającego w imieniu odpowiednika polskiego Prokuratora Generalnego – *Attorney General*). W skład tej grupy wchodzi wyłonione – także w drodze losowania – spośród osób z aktualnych grup wyborczych do parlamentu lub samorządu terytorialnego⁷.

Jak wspomniano wcześniej, wyboru członków konkretnej ławy przysięgłych do danej sprawy dokonuje urzędnik sądowy, zaś strony i ich przedstawiciele procesowi mają dostęp do listy potencjalnych przysięgłych, co umożliwia im skorzystanie z procedury wyłączenia niektórych przysięgłych bądź całej ławy, jeśli wskażą uzasadnioną przyczynę wyłączenia (*challenge for cause*)⁸. Poza tą procedurą tylko oskarżeniu przysługuje niezależne od procedury *challenge for cause* prawo do zgłoszenia przed zaprzysiężeniem przysięgłych żądania wyłączenia konkretnego jurora bez podania powodu (*stand by of a juror*). W razie zgłoszenia przez oskarżyciela takiego żądania przysięgły jest automatycznie zastępowany przez innego jurora z zapasowego składu jury (*jury in waiting*)⁹. Oskarżyciel musi jednak podać przyczynę wyłączenia, jeśli cała grupa kandydatów na przysięgłych została wyczerpana, a nie wyłoniono pełnego składu przysięgłych. Uprawnienie *stand by of a juror* przysługuje także sędziemu mającemu prowadzić rozprawę¹⁰.

Wymagana przez *Juries Act 1974* liczba przysięgłych w ławie to 12, ale w praktyce często orzeka 11 lub nawet 10 członków ławy.

W przypadku kiedy nie można zebrać wystarczającej liczby jurorów zdolnych do rozpoznania konkretnej sprawy może być stosowana wyjątkowa procedura powołania *ad hoc* celem uzupełnienia składu każdej osoby znajdującej się aktualnie w okolicy sądu zwana „*praying a tales*”. Została ona zastosowana przez sędziego Andrew Barnetta w Salisbury Crown Court w czerwcu 2016 r. kiedy stwierdził on, że w składzie brakuje 3 jurorów. Aby nie opóźnić rozpoczęcia rozprawy wysłał urzędnika są-

6 Pierwsze Wielkie Ławy Przysięgłych pojawiły się w XII wieku za rządów Króla Henryka II, a procedury ich działania określono za Króla Henryka III w latach 1216-1217. Na temat historii *Grand Jury* w Anglii zob. W.J. Campbell, *Eliminate the Grand Jury*, „*Journal of Criminal Law & Criminology*” 1973, vol. 64, s. 175-177.

7 Na temat zasad udziału obywateli w ławach przysięgłych i możliwości zwolnienia z tego obowiązku zob. K. Girdwoyń, *Sądownictwo w Anglii i Walii*, (w:) P. Kruszyński, P. Hofmański (red.), *Proces karny. Rozwiązania modelowe w ujęciu prawnoporównawczym. System Prawa Karnego Procesowego*, t. II, Warszawa 2014, s. 724-726 i podana tam literatura.

8 Na temat wyboru ławy przysięgłych i ich wyłączenia zob. J. Sprack, *A practical approach to criminal procedure*, wydanie 12, Oxford 2008, s. 294-300; K. Girdwoyń, *Sądownictwo...*, *op. cit.*, s. 784-786 i podana tam literatura.

9 Jest to panel 20 lub więcej członków jury, którzy albo są w sądzie, kiedy oskarżony nie przyznaje się do winy bądź są sprowadzani do sądu po rozstrzygnięciu kwestii czy oskarżony przyznaje się do winy czy nie, J. Sprack, *A practical approach...*, *op. cit.*, s. 294-295.

10 Warto dodać, że przez stulecia obrona miała prawo wyłączyć pewną liczbę przysięgłych ze składu jury bez podania przyczyny. Wystarczyło, że obrońca powiedział „*challenge*” bezpośrednio przed złożeniem przysięgi przez jurora z panelu i ten był zastępowany przez innego jurora. Instytucja ta nazywana była „*challenges without cause*” lub „*peremptory challenges*” i ze względu na dość częste jej nadużywanie została zniesiona na mocy *Criminal Justice Act 1988*, J. Sprack, *A practical approach...*, *op. cit.*, s. 296-297.

dowego, który uzyskał zgodę tylko od jednego przechodnia na ulicy na wejście do składu jury, a rozprawa i tak musiała być odroczonej celem sprowadzenia dwóch innych członków jury z Winchester¹¹.

Sędzia zawodowy kieruje przewodem sądowym na rozprawie, gdzie po wstępnych przemówieniach i przedstawieniu dowodów najpierw przez oskarżenia i obronę obie te strony przedstawiają swoje mowy końcowe: mowę oskarżenia (*counsel for prosecution sums up his case*) i mowę obrony (*counsel for defence sums up his case*). Końcowym i bardzo ważnym etapem rozprawy przed Sądem Koronnym jest podsumowanie sprawy przez prowadzącego ją sędziego (*judge's summing up*), w którym sędzia zwraca przysięgłym uwagę na kwestie prawne i pomaga im w analizie stanu faktycznego¹². Wyjaśnia im wówczas swoją i ich rolę, podkreślając, że to oni decydują co do kwestii faktycznych, są jednak związani wskazówkami sędziego dotyczącymi zagadnień prawnych i dowodowych. Ponadto sędzia wyjaśnia także przysięgłym istotę zarzucanego przestępstwa i jego znamion, które muszą być udowodnione. *Summing up* sędziego musi także wyjaśniać na kim spoczywa ciężar dowodzenia j jego standardy (ponad rozsądną wątpliwość – *beyond reasonable doubt*). Sędzia może zalecić przysięgłym uniewinnienie oskarżonego, lecz nie może polecić jego skazania¹³.

Przysięgli obradują w odosobnieniu, bez udziału sędziego zawodowego i obecności innych osób¹⁴. W procesie angielskim do 1967 r. (a więc do wejścia w życie *Criminal Evidence Act 1967*) do wydania wyroku wymagana była jednomyslność przysięgłych. Rozwiązanie takie było krytykowane w literaturze ze względu na możliwość zablokowania rozstrzygnięcia sprawy przez pojedynczego przysięgłego, zaś z drugiej strony brak odpowiedzialności pojedynczych jurorów za anonimowy werdykt¹⁵. Obecnie zgodnie z art. 17 (1) *Juries Act 1974* uznaje werdykt za uzgodniony, jeśli w sprawie, w której orzeka nie mniej niż 11 przysięgłych dziesięciu z nich zgadza się co do wyroku (czyli 11:1, 10:2, 10:1), a jeśli orzeka skład 10-osobowy, wówczas przynajmniej 9 przysięgłych musi zgodzić się z wyrokiem. We wszystkich tych sytuacjach, aby wyrok był wiążący, przewodniczący jury musi podać przy jego publikacji, ilu jurorów było za, a ilu przeciw wyrokowi (art. 17 (3) *Juries Act 1974*).

Co do zasady przysięgli jedynie oświadczają „winny”, „niewinny”, ale niekiedy mogą wybrać trzecią opcję – uznać oskarżonego za niewinnego zarzucanego mu czynu, a winnego popełnienia innego, lżejszego przestępstwa. Zasadniczo sędzia musi uznać wyrok ławy, nawet jeśli się z nim nie zgadza, ale niekiedy nie ma obo-

11 Halsbury's Laws of England, Vol. 11(3), s. 1289.

12 J. Sprack, *A practical approach...*, *op. cit.*, s. 314-347; K. Girdwoyń, *Sądownictwo...*, *op. cit.*, s. 791-793 i podana tam literatura.

13 Tak House of Lords w sprawie Wang (2005) UKHL 9.

14 J. Sprack, *A practical Approach...*, *op. cit.*, s. 339-342.

15 J. Hostettler, *The Criminal Jury...*, *op. cit.*, s. 130-131.

wiązku przyjęcia wydanego po raz pierwszy wyroku¹⁶. Ma to miejsce w sytuacjach, gdy:

- przysięgli w sprawach z aktem oskarżenia (*on indictment*) wydali wyrok, którego nie mieli prawa wydać (np. skazali za czyn nieobjęty oskarżeniem). Wówczas sędzia poleca im ponowne przeprowadzenie narady;
- gdy werdykt był niejednoznaczny, np. gdy do sformułowania „winny” bądź „niewinny” dodano uwagi rodzące wątpliwości co do właściwej treści wyroku, które sędzia powinien wyjaśnić.

W literaturze zauważa się, że jeżeli ława przysięgłych po odmowie przyjęcia przez sędziego pierwszego uzgodnionego werdyktu zmieni swoją decyzję, skutki wywołuje drugi werdykt. Jeśli zaś ława swojego werdyktu nie zmieni, wówczas taki wyrok powinien być przyjęty¹⁷.

Instytucja ławy przysięgłych w Anglii i Walii była poddana w XX wieku poważnej krytyce, w której wysuwano także postulaty jej zniesienia. Do najważniejszych argumentów jej przeciwników zaliczano m.in.¹⁸:

- charakterystyczne dla 800-letniej tradycji jury „perwersyjne wyroki” (*perverse verdicts*), a w szczególności niesłuszne uniewinnienia i skazania. Badania ankietowe wykonane chociażby w latach 70. XX wieku potwierdzały, że zjawisko takie w opinii stron procesowych występowały z dużą częstotliwością i nie zapobiegały im niedoskonałe procedury apelacyjne¹⁹,
- pełna dyskrecjonalność i poufność podejmowania decyzji przez przysięgłych wyrażająca się brakiem zobowiązania jurorów do wyjaśnienia motywów werdyktu, co rodziło obawy co do zgodności tej instytucji z zasadą rzetelnego procesu określonej w art. 6 EKPCz. Poza tym podnosi się argumenty, że poufność (*confidentiality*) uniemożliwia kontrolę przez sędziego przewodniczącego rozprawie zachowania przez przysięgłych procedur sądowych²⁰,
- wysokie koszty społeczne funkcjonowanie tej instytucji („*the jury-luxury*”).

Jednakże powyższe argumenty nie zmieniają faktu, że sądy przysięgłych stały się od ponad 800 lat immamentnym elementem angielskiej tradycji prawniczej, a w ich składach zasiada corocznie ponad 200 000 obywateli.

Odnosnie do efektywności jury we współczesnym angielskim systemie wymiaru sprawiedliwości, badania opublikowane przez Ministerstwo Sprawiedliwości w lu-

16 J. Sprack, *A practical approach...*, *op. cit.*, s. 367; K. Girdwoyń, *Sądownictwo...*, *op. cit.*, s. 795-798 i podana tam literatura.

17 J. Sprack, *A practical approach...*, *op. cit.*, s. 367.

18 Zob. J. Hostettler, *The Criminal Jury...*, *op. cit.*, s. 145-154. Podobnej krytyce poddaje się sądy przysięgłych w USA, gdzie pisze się o „erozji” tej instytucji: S.D. Jordan, *The Criminal Trial Jury: Erosion of Jury Power*, „*The Social Justice Law Review*” 2002, vol. 5, s. 1-62.

19 J. Baldwin, J. McColvin, *Trial by Jury: Some Empirical Evidence on Contested Criminal Cases in England*, „*Law & Society Review*” 1978-1979, vol. 13, s. 860-889.

20 P.S. Ferguson, *The criminal jury in England and Scotland: the confidentiality principle and the investigation of impropriety*, „*International Journal of Evidence & Proof*” 2006, vol. 10, s. 16-211.

tym 2010 r. wskazują, że sądy te są efektywne, gdyż jeśli przysięgli zostaną zaprzysiężeni, to w 99% osiągają werdykt w przewidzianym czasie. Natomiast w przypadku, gdy ława ma trudności w uzgodnieniu werdyktu (tzw. *hung jury*), w większości wypadków dochodzi do jego wydania, przynajmniej co do niektórych zarzutów²¹. Badania te wykazują, że największa proporcja skazań przez jury występuje w sprawach, gdzie istnieje wysokie prawdopodobieństwo wystąpienia bezpośrednich dowodów (najczęściej rzeczowych) obciążających oskarżonego (przestępstw kradzieży, handlu narkotykami, fałszerstw, oszustw, szantaży). Natomiast najniższy współczynnik skazań występuje w sprawach, gdzie przysięgli muszą być pewni co do stanu umysłu oskarżonego bądź pokrzywdzonego (groźby pozbawienia życia, zabójstwa [*manslaughter*] czy usiłowania morderstwa). Tak więc dane sugerują, że współczynnik skazań przez jury jest związany z charakterem zagadnień prawnych, jakie muszą rozstrzygnąć przysięgli, aby uznać oskarżonego winnym za określone przestępstwo i naturą przedstawianych im dowodów²².

Jednocześnie z badań tych wynika wniosek, że wbrew potocznej opinii i wcześniejszych raportów rządu, jury częściej skazują sprawców gwałtów niż ich uniewinniają, natomiast współczynnik skazań za inne poważne przestępstwa (zabójstwa (*manslaughter*), usiłowania morderstwa czy ciężkie uszkodzenia ciała (GBH) jest niższy niż w przypadku zgwałceń²³.

Jeśli chodzi o zaskarżanie wyroków sądów przysięgłych, należy wskazać na linię orzecznictwa Sądu Apelacyjnego o możliwości uznania za podstawę apelacyjną błędów popełnionych na rozprawie głównej. W przypadku błędów sądów, do najczęstszych zarzutów apelacyjnych zalicza się błędy w podsumowaniu sprawy przez sędziego (*judge's summing up*), takie jak: błędne określenie znamion przestępstwa, niepozwolenie ławie przysięgłych na rozstrzygnięcie na podstawie uzasadnionych dowodów przedstawionych przez obronę, zaniechanie udzielenia wskazówek co do ciężaru i/lub standardu dowodu²⁴. Inne zarzuty odnoszą się do uchybień proceduralnych popełnionych podczas prowadzenia rozprawy, np. zezwolenie prokuraturze na poprawkę aktu oskarżenia, jeśli rodzi to niebezpieczeństwo niesłusznego skazania (*injustice*), dopuszczenie nielegalnych (niedopuszczalnych) dowodów, brak odpowiedniej reakcji na uwagi ławy przysięgłych czy nieuwzględnienie statutowych reguł większościowego głosowania. Jednakże wymogiem uznania takich zarzutów za podstawy skutecznej apelacji jest ich wpływ na skazanie, czyli odpowiedź na pytanie: czy skazanie było pewne? (*was the conviction safe?*)²⁵.

21 C. Thomas, *Are juries fair?*, „Ministry of Justice Research Series” 1/10, London 2010, s. 25-28, <https://www.justice.gov.uk/downloads/publications/research-and-analysis/moj-research/are-juries-fair-research.pdf> (data dostępu: 08.02.2016 r.).

22 *Ibidem*, s. 29-31.

23 *Ibidem*, s. 31-32.

24 Odnośnie pojęcia ciężaru i standardu dowodu w procesie angielskim zob. R. Munday, *Evidence*, wydanie 2, Butterworths 2003, s. 61-98 i podane tam orzecznictwo.

25 J. Sprack, *A practical approach...*, *op. cit.*, s. 482.

Za istotną należy uznać linię orzeczniczą Sądu Apelacyjnego dotyczącą problemu, czy uzasadnioną podstawę apelacyjną mogą stanowić nieudolność i zaniebdania obrońcy w trakcie rozprawy²⁶.

W kontekście krytyki sądów przysięgłych w Anglii i Walii należy podkreślić, że również w Polsce okresu międzywojennego do roku 1938 istniała instytucja sądów przysięgłych. Wśród zarzutów stawianych tej instytucji wskazywano m.in. na następujące jej wady²⁷:

- pytania stawiane sędziom przysięgłym przez sędziów zawodowych prowadziły do szeregu błędów i nieprawidłowości, co wynika z niezajomości przez przysięgłych prawa i wskutek tego niezrozumienia skutków prawnych odpowiedzi na te pytania,
- zauważano, że w procesie kontynentalnym pomimo założenia, że przysięgli mają być „sędziami faktu”, zaś zawodowi „sędziami prawa”, faktycznie dość często na tle przepisów Europy kontynentalnej przysięgli decydowali o prawie (nie znając go), a sędziowie zawodowi co do kwestii faktycznych,
- przysięgli orzekali o winie, zaś sędziowie zawodowi o karze, który to dualizm był szkodliwy ze względu na ścisły związek winy z karą,
- doświadczenie funkcjonowania instytucji przysięgłych uczyło, że werdykt przysięgłych był często dziełem zwykłego przypadku, przysięgli wykazywali zawisłość od szeregu czynników zewnętrznych, a w szczególności nie potrafili się przeciwstawić opinii publicznej,
- kadencje sądu przysięgłych odbywały się w systemach kontynentalnych jedynie cyklicznie (w systemie anglosaskim powoływani są oni do konkretnej sprawy), co przyczyniało się do przewlekłości postępowania i przedłużało pobyt oskarżonego w areszcie²⁸.

We współczesnej Europie sądy przysięgłych są zasadniczo wzorowane na rozwiązaniach angielskich, a ich wprowadzenie przed wiekami (np. we Francji po Wielkiej Rewolucji Francuskiej na mocy *Code d'Instruction Criminelle* z 1808 r.) było powodowane podobnymi względami, tj. zwiększeniem wpływu obywateli na wymiar sprawiedliwości w sprawach karnych.

Ciekawym przykładem związku instytucji sądów przysięgłych z rozwojem demokracji i praw obywatelskich jest Federacja Rosyjska (dalej FR). W Rosji sądy takie zostały wprowadzone przez kodeks postępowania karnego z 1864 r. i przetrwały do 1918 r. Sądy te zostały ponownie wprowadzone na mocy nowej Konstytucji FR w 1993 r., która w miejsce inkwizycyjno-kontradiktoryjnej sowieckiej procedury sądowej wprowadziła wzorowany na procesie amerykańskim model kontradiktoryjny

26 *Ibidem*, s. 482-483 i podane tam orzecznictwo.

27 S. Śliwiński, *Polski proces karny przed sądem powszechnym. Zasady ogólne*, Warszawa 1947, s. 145-147.

28 Na podobne wady sądów przysięgłych wskazywano także w polskiej literaturze powojennej – zob. np. W. Daszkiewicz, *Proces karny. Część ogólna*, Warszawa 1996, s. 116-118.

(art. 15 k.p.k. FR z dnia 5 grudnia 2001 r. i art. 193 Konstytucji FR). Początkowo sądy przysięgłych jako immanentny element systemu kontradiktoryjnego wprowadzono w latach 90. XX wieku w dziewięciu republikach Federacji, a następnie w pozostałych. Ostatnią republiką, gdzie utworzono te sądy dopiero w 2010 r., była Czeczenia²⁹. Oskarżeni mają prawo do wyboru sądu przysięgłych jedynie w przypadku poważnych przestępstw zagrożonych karą pozbawienia wolności minimum 10 lat. Oskarżony ma prawo wyboru rozprawy albo przed ławą przysięgłych, albo przed sądem składającym się z sędziego zawodowego i dwóch ławników, o czym powinien być pouczony.

Zasady wyboru i selekcji jury zostały określone w art. 325 k.p.k. FR w podobny sposób, jak w procesie angielskim, z tym że selekcji 12 członków ławy dokonuje sędzia spośród minimum 20 kandydatów, zaś dwie osoby pełnią funkcje zapasowych przysięgłych. Podstawą selekcji są pytania zadawane przez sędziego kandydatom na posiedzeniu, zaś strony mają prawo składania umotywowanych wniosków o wyłączenie poszczególnych kandydatów (art. 327-328 k.p.k. FR)³⁰.

Przebieg rozprawy jest podobny jak w przypadku rozpraw przed innymi sądami, gdyż po odczytaniu aktu oskarżenia, jeśli oskarżony nie przyznaje się do winy, wówczas najpierw swoje dowody przedstawia oskarżenie, a następnie stanowisko zajmuje obrona (art. 273-274 k.p.k. FR)³¹. Po przemówieniach końcowych stron przewodniczący składu krótko podsumowuje przebieg przewodu sądowego i stanowiska stron, formułuje pytania do przysięgłych odnoszące się do przestępstwa, osoby oskarżonego, jego winy oraz okoliczności łagodzących i obciążających winę. Sędzia podkreśla jurorom znaczenie zasady domniemania niewinności i zakaz wysuwania domniemań winy w sytuacji, gdy oskarżony broniąc się korzysta z prawa do milczenia³². Zasadniczo jednomyślny werdykt jury powinien zapaść w ciągu 3 godzin tajnej narady (w odosobnionym pomieszczeniu), a po upływie tego czasu decyduje większość głosów. Decyzja ławy dotycząca winy bądź niewinności oskarżonego jest wiążąca dla sędziego zawodowego, który na jej podstawie wydaje wyrok³³.

Wyrok sądu przysięgłych może być zaskarżony apelacją do Sądu Najwyższego na podstawie naruszeń prawa, nieprawidłowego zastosowania prawa karnego, naruszenia przepisów postępowania, albo jeśli wyrok nie jest rzetelny. Sąd apelacyjny (po nowelizacji postępowania odwoławczego z 2013 r.) dokonuje ponownej oceny materiału dowodowego i może powtórzyć cały przewód sądowy, co jak wskazuje się w ko-

29 V. Turanjanin, *European Systems of Jury Trial*, „US-China Law Review” 2015, vol. 12, s. 202-204.

30 B.T. Biezliepkin, *Kommentarj k ugołowno-processualnomu kodeksu Rossijskoj Fiedieracji*, wydanie 13, Moskwa 2016, s. 415-419.

31 *Ibidem*, s. 362.

32 *Ibidem*, s. 427-431.

33 *Ibidem*, s. 432-438.

mentarzach, jest sprzeczne z ponad 150-letnią tradycją sądów przysięgłych, których wyroki co do zasady nie podlegały kontroli odwoławczej³⁴.

Jednakże w rosyjskiej literaturze przedmiotu instytucja sądów przysięgłych jako przejaw udziału czynnika społecznego w orzekaniu jest krytykowana ze względu na jej ograniczoność, podatność na wpływy władzy politycznej i brak rzeczywistego autorytetu społecznego, co czyni z niej atrapę demokracji³⁵. Podkreśla się, że jurysdykcja takich sądów jest wyłączona od 2009 r. w sprawach przestępstw o charakterze terrorystycznym, co zostało uznane za zgodne z Konstytucją FR przez Trybunał Konstytucyjny wyrokiem z dnia 19 kwietnia 2010 r.³⁶ Poza tym zasadniczo stosowanie tej instytucji może dotyczyć tylko obywateli rosyjskich, zaś w ławach przysięgłych mogą zasiadać jedynie rdzenni Rosjanie³⁷.

Współcześnie wypada wskazać na orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) odnoszące się do zgodności orzekania przez sądy przysięgłych z art. 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPC). Trybunał stoi generalnie na stanowisku, że Państwa – strony Konwencji dysponują znaczną swobodą w odniesieniu do wyboru konkretnego systemu wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, który ma zapewnić ich zgodność z zasadą rzetelnego procesu. Stwierdza także, że na podstawie art. 6 ust. 1 EKPC nie wprowadzono żadnego prawa do bycia sądzonym przez ławę przysięgłych. W tym kontekście „zadaniem Trybunału jest zważenie, czy metoda przyjęta w tym celu doprowadziła w danej sprawie do skutków, które są zgodne z Konwencją, biorąc jednocześnie pod uwagę szczególne okoliczności, charakter i złożoność danej sprawy”³⁸. Jednakże w sprawie *Taxquet v. Belgia* Trybunał uznał za naruszenie art. 6 ust. 1 EKPC niedopasowanie do każdego oskarżonego indywidualnych pytań zadawanych przez sędziego zawodowego przysięgłym, wskutek czego skarżącemu nie przyznano wystarczających gwarancji umożliwiających mu zrozumienie, dlaczego został uznany winnym³⁹.

34 *Ibidem*, s. 442. Na temat postępowania apelacyjnego we współczesnym procesie rosyjskim zob. monografię A. W. Kudriawcewa, W.P. Smirnow, *Appielacionnoje proizwodstwo w ugolownom processie Rossiji*, Moskwa 2013.

35 Zob. wyniki badań przytoczone w monografii Y. Cheryachukina, *The Jury System in Russia: Perceptions & Attitudes Toward Criminal Trials*, New York 2007, s. 111-131 oraz V. Turanjanin, *European Systems...*, *op. cit.*, s. 205.

36 F.F. Davis, S. Tyulkina, *Undermining Trial by Jury in Russia in Counterterrorism and the Wider Criminal Law*, „*Vienna Journal on International Constitutional Law*” 2014, vol. 8, s. 393-415.

37 N. Kvalew, *Jury Trials for Violent Hate Crimes in Russia: Is Russian Justice only for Ethnic Russians?*, „*Chicago-Kent Law Review*” 2011, vol. 86, s. 669-687.

38 Decyzja ETPC z dnia 28 maja 2013 r. w sprawie *Warecka K., Twoney, Cameron i Guthrie v. Wielka Brytania*, Lex nr 1318103. W sprawie tej ETPC uznał za zgodne z art. 6 EKPC nieujawnienie przez oskarżenie materiałów nie dotyczących winy lub niewinności oskarżonych, a jedynie odnoszących się do okoliczności kontaktu oskarżonych z ławą przysięgłych, co w rezultacie spowodowało rezygnację z rozprawy przez ławę i rozpoznanie jej przez pojedynczego sędziego zawodowego.

39 Wyrok ETPC z dnia 16 listopada 2010 r. w sprawie *Taxquet v. Belgia*, skarga nr 67318/09 i 2226/12, Lex nr 131803.

3. Sądy ławnicze

Ojczyzną sądów ławniczych są Niemcy, co skłania do krótkiej analizy udziału czynnika społecznego w tym systemie wymiaru sprawiedliwości. Podobnie jak angielskie sądy przysięgłych, niemieckie sądy przysięgłych i sądy ławnicze mają długie tradycje, jako podstawowe instytucje wpływu społeczeństwa na oparty na ordaliach, podporządkowany panującym wymiar sprawiedliwości średniowiecza i wieków późniejszych⁴⁰.

Początkowo niemiecki kodeks postępowania karnego (StPO) przewidywał udział w procesie karnym dwóch rodzajów sędziów społecznych: ławników (*Schöffen*) i przysięgłych (*Geschworenen*). Ławnicy, tak jak obecnie sędziowie honorowi (*ehrenamtlichen Richtern*), zasiadali w składzie orzekającym wraz z sędzią zawodowym i mieli te same co on uprawnienia (z wyjątkiem znajomości akt). Natomiast w przypadku sądów przysięgłych, które były właściwe do rozstrzygania spraw o najpoważniejsze zbrodnie, pierwotnie (podobnie jak w systemie angielskim i francuskim) istniał podział zadań pomiędzy sędziami zawodowymi i sędziami laikami: ława składająca się z dwunastu przysięgłych sama rozstrzygała kwestię winy, natomiast trzech sędziów zawodowych decydowało o karze⁴¹.

We współczesnym procesie niemieckim występują tylko ławnicy sprawujący swoją funkcję honorowo, dysponujący takimi samymi uprawnieniami co sędziowie zawodowi przy orzekaniu o winie i o karze (§ 30 oraz 77 ust. 1 niemieckiej ustawy z dnia 9 maja 1975 r. o ustroju sądów – GVG) oraz są niezawisli przy orzekaniu w tym samym zakresie jak sędziowie zawodowi (§ 45 ust. 1 niemieckiej ustawy z dnia 19 kwietnia 1972 r. o sędziach – DriG)⁴². Jak podkreśla się w niemieckiej literaturze przedmiotu, udział ławników w procesie karnym przyczynia się przede wszystkim do zrozumienia przez społeczeństwo istoty przestrzegania prawa i wzmocnienia zaufania społecznego do systemu wymiaru sprawiedliwości⁴³. Wskazuje się jednocześnie, że wymogiem prawidłowej realizacji tej funkcji jest istnienie „ukształtowanej instytucjonalnie samoświadomości” (*institutionell fundiertes Selbstbewusstsein*) sędziów społecznych, której jednak w Niemczech (inaczej niż w USA) brakuje, tak że ławnicy przy orzekaniu z reguły są zdominowani przez sędziów zawodowych i rzadko przeciwstawiają się ich stanowisku. Jedną z przyczyn tego zjawiska jest nieznanostwo przez ławników akt postępowania, z którymi zapoznaje się tylko sędzia zawodowy⁴⁴.

40 Na temat historii udziału czynnika społecznego w orzekaniu w Niemczech przed uchwaleniem k.p.k. (StPO) z 1877 r. zob. F.Ch. Grube, Richter ohne Robe. Laienrichter in Strafsachen im deutschen und anglo-amerikanischen Rechtskreis, Frankfurt am Main 2004, s. 35-59; B. Linkenhein, Laienbeteiligung an der Strafjustiz. Relikt des burgerlichen Emanzipationsprozessenoder Legitimation einer Rechtsprechung "Im Namen des Volkes"?, Berlin 2003, s. 49-92; H. Lemke-Küch, Der Laienrichter – überlebtes Symbol oder Garant der Wahrheitsfindung?, Frankfurt am Main 2014, s. 9-89; G. Andoor, Laien in ..., *op. cit.*, s. 23-30.

41 C. Roxin, B. Schünemann, Strafverfahrensrecht, München 2009, s. 32-33 i powołana tam literatura.

42 W. Grikschat, A. Luthke, F.-W. Dopatka, I. Müller, Gesellschaft, Recht und Strafverfahren. Eine Einführung in die Strafjustiz für Schöffen und andere Interessierte. Opladen 1975, s. 47-49.

43 *Ibidem*, s. 9-12.

44 C. Roxin, B. Schünemann, Strafverfahrensrecht ..., *op. cit.*, s. 33 i powołana tam literatura oraz orzecznictwo.

W literaturze i orzecznictwie wskazuje się nawet, że wcześniejsze zapoznanie się przez ławnika z aktem oskarżenia oraz wynikami postępowania przygotowawczego przed jego odczytaniem stanowi przyczynę wyłączenia go z procesu, podobnie jak wyrobienie przez ławnika na podstawie relacji prasowych z procesu swego „przedsądu” (*Vor-Urteil*) o winie oskarżonego⁴⁵.

Wskazuje się także, że ze względu na ograniczoną znajomość przez ławników procedury i jednocześnie istotną rolę ich głosów w trakcie narady nad wyrokiem (w tym możliwość złożenia *votum separatum*) stanowią oni dla obrońców „zarówno szansę, jak i niebezpieczeństwo”. Podkreśla się, że sędziowie społeczni często zwracają uwagę na mało istotne szczegóły sprawy, łatwo poddają się naciskom i emocjom, sympatiom i antypatiom, co powodować może wprowadzenie do wyroku irracjonalnych elementów decyzyjnych (*irrationale Entscheidungselemente*)⁴⁶.

Już w latach 90. XX wieku w literaturze niemieckiej wskazywano psychologiczne uwarunkowania współpracy ławników z sędziami zawodowymi przejawiające się w dominacji tych ostatnich nad ławnikami na rozprawie i w trakcie narady nad wyrokiem oraz na niską aktywność ławników w trakcie przewodu sądowego. Przyczyną takiej pasywności ławników były trudności w porozumieniu się z sędziami zawodowymi wynikające m.in. z niskiej samooceny ławników czy obiektywny stopień skomplikowania sprawy⁴⁷.

Z niskiej aktywności ławników na rozprawie wynika częste podnoszenie w rewizjach zarzutu „śpiącego ławnika” („*schlafende Schöffe*”). Z orzecznictwa sądowego wynika, że taka podstawa rewizyjna jest uznawana za uzasadnioną tylko wtedy, gdy ławnik „spał przez długi czas” i nie śledził istotnych części rozprawy, co sprawia istotne trudności dowodowe dla składających rewizję⁴⁸.

Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.⁴⁹ nie przesądza w sposób jednoznaczny zakresu udziału czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości. Jak podkreśla się w doktrynie, z art. 182 Konstytucji wynika, że nie jest możliwa ani całkowita eliminacja czynnika społecznego w orzekaniu, ani też sprowadzenie go do roli symbolicznej. Na podobnym stanowisku stoi także Trybunał Konstytucyjny⁵⁰.

W sprawach karnych rolę ławnika określa ustawa z dnia z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (k.p.k.)⁵¹, który w art. 3 stwierdza, że w granicach określonych w ustawie postępowanie karne odbywa się z udziałem czynnika społecznego. Granice te w stosunku do udziału ławników w orzekaniu są obecnie dużo węższe niż

45 H. Dahs, *Handbuch des Strafverteidigers*, Köln 2005, s. 68 i 142 oraz powołane tam orzecznictwo.

46 *Ibidem*, s. 131.

47 Ch. Renning, *Die Entscheidungsfindung durch Schöffen und Berufsrichter in rechtlicher und psychologischer Sicht*, Marburg 1993, s. 176-309, 531-536.

48 H. Dahs, *Handbuch...*, *op. cit.*, s. 586 i powołane tam orzecznictwo.

49 Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.

50 Zob. wyrok TK z dnia 29 listopada 2005 r., P 16/04, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego – A 2005, nr 10, poz. 119.

51 Dz.U. Nr 89, poz. 555 ze zm.

w chwili wejścia w życie k.p.k. w dniu 1 września 1998 r.⁵² Jak wskazuje się w komentarzach ograniczenie deklarowanej przez art. 3 k.p.k. z 1997 r. zasady udziału czynnika społecznego w orzekaniu – w porównaniu z k.p.k. z 1969 r. – wynika przede wszystkim z krytycznej oceny udziału ławników w wymiarze sprawiedliwości w sprawach karnych i opartych na tej ocenie postulatach ograniczenia tej instytucji⁵³. Zasadnicze i najdalej idące zmiany w ograniczeniu udziału ławników w sprawach karnych przyniosła nowelizacja k.p.k. ustawą z dnia 15 marca 2007 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego, ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz o zmianie niektórych innych ustaw⁵⁴, na skutek której przewidziano dwa składy ławnicze. Pierwszy – zwykły, w sprawach o zbrodnie (art. 28 § 2 k.p.k.), drugi – poszerzony, w sprawach o zbrodnie zagrożone karą dożywotniego pozbawienia wolności (art. 28 § 4 k.p.k.). W efekcie nastąpiła marginalizacja udziału ławników w orzekaniu. Obecnie można wręcz mówić o radykalnym ograniczeniu (o ile nie zupełnym wyłączeniu) zasady udziału czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości⁵⁵.

Jak podkreśla się w doktrynie, udział ławników skłania wszystkich uczestników procesu sądowego do większej staranności w wykonywaniu swych czynności i zwiększa niezawisłość składu orzekającego oraz utrudnia wywieranie nacisku na sąd⁵⁶. Sami ławnicy postrzegają swoje funkcje przede wszystkim jako okazję do zapoznania się z prawem i problemami życia społecznego, wyraz udziału obywateli w sprawowaniu władzy oraz zabezpieczanie, „aby w sądzie paragraf nie przesłaniał życia”. Prawie połowa (44%) badanych przez A.S. Bartnik ławników stwierdzało, że zdanie ławnika ma wpływ na wyrok, prawie trzy czwarte (74%) miało świadomość, że ławnik może nie zgodzić się z sędzią⁵⁷.

W literaturze podkreśla się także, że istotnym czynnikiem wpływającym na zaangażowanie ławników jest postawa sędziów zawodowych zasiadających w składzie sądu. Jednakże dość pesymistycznie funkcje ławników postrzegają prezesi (wiceprezesi bądź sędziowie) sądów rejonowych i okręgowych Apelacji Białostockiej, gdyż tylko 50% ankietowanych dobrze ocenia pracę ławników, zaś aż 35,71% uważa, że w ogóle należy zlikwidować instytucję ławnika w polskim systemie prawnym⁵⁸.

52 Zob. S. Waltoś, Ławnik – czy piąte koło u wozu?, (w:) T. Grzegorzczak (red.), *Funkcje procesu karnego*. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tyłmana, Warszawa 2011, s. 526-527.

53 Zob. J. Grajewski, L.K. Paprzycki, S. Steinborn, *Kodeks postępowania karnego*, Tom I, Komentarz do art. 1-424, Warszawa 2013, s. 54-55 i powołana tam literatura.

54 Dz.U. z 2007 r. Nr 112, poz. 766.

55 Zob. np. W. Jasiński, *Bezstronność sądu i jej gwarancje w polskim procesie karnym*, Warszawa 2009, s. 263-264.

56 Zob. np. D. Pożaroszczak, *Refleksje na temat udziału ławników w polskim procesie karnym*, (w:) B.T. Bieńkowska, D. Szafranski (red.), *Problemy prawa polskiego i obcego w ujęciu historycznym, praktycznym i teoretycznym*, Warszawa 2013, s. 176-180 i powołana tam literatura.

57 Zob. badania A.S. Bartnik, *Sędzia czy kibic? Rola ławnika w wymiarze sprawiedliwości III RP*. Analiza socjologiczno-prawna, Warszawa 2009, s. 105-110.

58 P. Sitniewski, *Analiza wyników ankiet w zakresie wyboru ławników, jakości ich pracy oraz funkcjonowania w ramach wymiaru sprawiedliwości*, (w:) J. Ruszewski (red.), *Ławnicy – społeczni sędziowie w teorii i praktyce*, Suwałki 2011, s. 77-86, 92, 97 i przytoczone tam wyniki badań.

Jeśli chodzi o uprawnienia ławników w procesie karnym, w procesie polskim mają oni, jak wspomniano wcześniej, zasadniczo te same prawa co sędziowie zawodowi (art. 4 § 2 p.u.s.p.), jednakże nie mogą przewodniczyć składowi orzekającemu ani też wykonywać czynności sędziego poza rozprawą (art. 169 § 2 p.u.s.p.). W przeciwieństwie do ławników niemieckich mają oni także prawo zapoznawać się z aktami sprawy. Wprawdzie wszyscy badani przez A.S. Bartnik ławnicy mieli świadomość, że mają prawo zapoznawać się z aktami sprawy i zadawać pytania na rozprawie, jednak z reguły rzadko korzystają z tej możliwości, tak jak i innych uprawnień⁵⁹. Na bierność ławników na rozprawie wpływają trzy czynniki: ławnik, sędzia zawodowy, sądownictwo. Sami ławnicy nie wykonują właściwie swojej roli, nie przygotowują się do rozpraw, a ich praca ogranicza się do obecności na rozprawie⁶⁰.

4. Uwagi końcowe

Przeprowadzona analiza historyczno-prawnoporównawcza uprawnia do konkluzji, że powstanie jeszcze w wiekach średnich instytucji sędziów przysięgłych w Anglii i Walii oraz sądów ławniczych na kontynencie europejskim (w Niemczech) było przejawem tej samej idei: zapewnienia wpływu czynnika społecznego na wymiar sprawiedliwości.

Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, w dzisiejszych czasach najbardziej znaczącą różnicą pomiędzy instytucją sądów ławniczych w Polsce i sądów przysięgłych w USA jest swoiste rozdzielenie funkcji. W przypadku sądów przysięgłych następuje bowiem rozdzielenie funkcji sędziego zawodowego orzekającego co do prawa od przysięgłych jako sędziów faktu⁶¹. Kolejną ważną cechą klasycznego anglosaskiego modelu sądów przysięgłych jest ich „intuicyjne” orzekanie w oparciu o zasadę nieograniczonej swobody oceny dowodu, gdyż przysięgli nie muszą uzasadniać uzgodnionego werdyktu. W rezultacie dochodzi więc do braku poczucia odpowiedzialności dwunastu przysięgłych, wybranych jednorazowo do osądzenia konkretnej sprawy, za wyrok (szczególnie wydany jednogłośnie, a więc anonimowo). Wypada jednak wskazać na proces hiszpański, gdzie przywrócone w 1995 r. (po 60 latach rządów frankistowskich) ławy przysięgłych są zobowiązane uzasadniać swój werdykt, zaś przy sporządzaniu jego projektu przysięgli mogą korzystać z pomocy sekretarza sądowego (art. 60 ustawy o ustroju sądów przysięgłych – *Ley Orgánica del Tribunal del Jurado* z dnia 22 maja 1995 r.). Sędzia zawodowy ma także prawo wezwać przysięgłych do korekty wyroku, kiedy narusza on prawo materialne czy procesowe, bądź orzeczenie o winie jest niezgodne z faktami⁶².

59 Odnośnie praw i obowiązków ławnika zob. np. K. Wieczorek, *Udział czynnika społecznego...*, *op. cit.*, s. 43-46.

60 Jak konkluduje A.S. Bartnik: „Zatem ten społeczny głos jest niemy, a społeczny kontekst wyroków to fikcja” – zob. A.S. Bartnik, *Sędzia...*, *op. cit.*, s. 113.

61 K. Wieczorek, *Udział...*, *op. cit.*, s. 160-161.

62 V. Turanjanin, *European Systems...*, *op. cit.*, s. 200-202.

Z kolei ławnicy obradując razem z sędziami zawodowymi ponoszą wspólną odpowiedzialność za prawidłowe rozstrzygnięcie w przedmiocie nie tylko winy, ale i odpowiedzialności karnej oskarżonego, są zasadniczo zdominowani zarówno w trakcie rozprawy, jak i narady przez czynnik zawodowy.

W obecnych czasach można mówić o pewnej konwergencji obu modeli udziału czynnika społecznego. Wyroki sądów ławniczych podlegają pełnej kontroli odwoławczej zarówno pod kątem prawidłowości ustaleń faktycznych, jak i zgodności z prawem. Jak wskazano wcześniej, wprawdzie w procesie angielskim apelacja od werdyktu ławy przysięgłych może być zasadniczo oparta na zarzutach natury proceduralnej, to już w Rosji werdykt taki może być kontrolowany przez sąd II instancji w pełnym zakresie. Jeśli chodzi o wpływ sędziów zawodowych na wyroki sądów przysięgłych, to mogą oni nie uwzględniać wyroków wydanych z naruszeniem prawa i wzywać przysięgłych do ponownej narady celem skorygowania błędnie podjętej decyzji. Warto dodać, że w trakcie narady nad werdyktem przysięgli mogą za pośrednictwem urzędnika sądowego kontaktować się z sędzią, który przewodniczył rozprawie, celem wyjaśnienia kwestii proceduralnych i natury dowodowej.

Tak więc również w XXI wieku można mówić, że wpływ czynnika społecznego na wymiar sprawiedliwości jest „papierkiem lakmusowym” demokratycznego sprawowania władzy w danym państwie. Chodzi tu jednak o wpływ realny, gdyż jak dowodzi przykład Rosji, nawet sądy przysięgłych mogą przerodzić się w instytucję fasadową, za którą ukrywają się niedemokratyczne struktury państwa.

Bibliografia

- Andoor G., *Laien in der Strafrechtsprechung. Eine vergleichende Betrachtung der Laienbeteiligung an deutschen und englischen Strafgerichten*, Berlin 2013.
- Baldwin J., Mc Colvin J., *Trial by Jury: Some Empirical Evidence on Contested Criminal Cases in England*, „*Law & Society Review*” 1978-1979, vol. 13.
- Bartnik A.S., *Sędzia czy kibic? Rola ławnika w wymiarze sprawiedliwości III RP. Analiza socjologiczno-prawna*, Warszawa 2009.
- Biezliepkin B.T., *Kommentarij k ugołowno-processualnomu kodeksu Rossijskoj Fiedieraczi*, wydawnictwo 13, Moskwa 2016.
- Campbell W.J., *Eliminate the Grand Jury*, „*Journal of Criminal Law & Criminology*” 1973, vol. 64.
- Cheryachukin Y., *The Jury System in Russia: Perceptions & Attitudes Toward Criminal Trials*, New York 2007.
- Dahs H., *Handbuch des Strafverteidigers*, Köln 2005.
- Daszkiewicz W., *Proces karny. Część ogólna*, Warszawa 1996.
- Davis F.F., Tyulkina S., *Undermining Trial by Jury in Russia in Counterterrorism and the Wider Criminal Law*, „*Vienna Journal on International Constitutional Law*” 2014, vol. 8.

Udział czynnika społecznego w orzekaniu w perspektywie historyczno-prawoporównawczej

- Ferguson P.S., The criminal Jury in England and Scotland: the confidentiality principle and the investigation of inpropriety, „International Journal of Evidence & Proof” 2006, vol. 10.
- Girdwoyń K., Sądownictwo w Anglii i Walii, (w:) P. Kruszyński, P. Hofmański (red.), Proces karny. Rozwiązania modelowe w ujęciu prawoporównawczym. System Prawa Karnego Procesowego, t. II, Warszawa 2014.
- Grajewski J., Paprzycki L.K., Steinborn S., Kodeks postępowania karnego, Tom I, Komentarz do art. 1-424, Warszawa 2013.
- Grikschat W., Luthke A., Dopatka F.W., Muller I., Gesellschaft, Recht und Strafverfahren. Eine Einführung in die Strafjustiz für Schöffen und andere Interessierte, Opladen 1975.
- Grube F.Ch., Richter ohne Robe. Laienrichter in Strafsachen im deutschen und anglo-amerikanischen Rechtskreis, Frankfurt am Main 2004.
- Hostettler J., A History of Criminal Justice in England & Wales, Hampshire 2009.
- Hostettler J., The Criminal Jury Old and New. Jury Power from Early Times to the Present Day, Winchester 2004.
- Janusz-Pohl B., Zasada udziału czynnika społecznego, (w:) P. Wiliński (red.), System prawa karnego procesowego, Tom III, Cz. 2, Zasady procesu karnego, Warszawa 2014.
- Jasiński W., Bezstronność sądu i jej gwarancje w polskim procesie karnym, Warszawa 2009.
- Jordan S.D., The Criminal Trial Jury: Erosion of Jury Power, „The Social Justice Law Review” 2002, vol. 5.
- Kudriawcewa A.W., Smirnow W.P., Apielacjonnoje proizwodstwo w ugołownom processie Rossiji, Moskwa 2013.
- Kvawew N., Jury Trials for Violent Hate Crimes in Russia: Is Russian Justice only for Ethnic Russians?, „Chicago-Kent Law Review” 2011, vol. 86.
- Lemke-Küch H., Der Laienrichter – überlebtes Symbol oder Garant der Wahrheitsfindung?, Frankfurt am Main 2014.
- Linkenhein B., Laienbeteiligung an der Strafjustiz. Relikt des burgerlichen Emanzipationsprozessen oder Legitimation einer Rechtsprechung “Im Namen des Volkes”?, Berlin 2003.
- Morgan J., Forsyth W., History of Trial by Jury, New York 1875.
- Munday R., Evidence, wydanie 2, Butterworths 2003.
- Pożarozczyk D., Refleksje na temat udziału ławników w polskim procesie karnym, (w:) B.T. Bieńkowska, D. Szafranski (red.), Problemy prawa polskiego i obcego w ujęciu historycznym, praktycznym i teoretycznym, Warszawa 2013.
- Renning Ch., Die Entscheidungsfindung durch Schöffen und Berufsrichter in rechtlicher und psychologischer Sicht, Marburg 1993.
- Roxin C., Schünemann B., Strafverfahrensrecht, München 2009.
- Sitniewski P., Analiza wyników ankiet w zakresie wyboru ławników, jakości ich pracy oraz funkcjonowania w ramach wymiaru sprawiedliwości, (w:) J. Ruszewski (red.), Ławnicy – społeczni sędziowie w teorii i praktyce, Suwałki 2011.
- Sprack J., A practical approach to criminal procedure, wydanie 12, Oxford 2008.
- Śliwiński S., Polski proces karny przed sądem powszechnym. Zasady ogólne, Warszawa 1947.

Thomas C., Are juries fair? „Ministry of Justice Research Series” 1/10, London 2010.

Turanjanin V., European Systems of Jury Trial, „US-China Law Review” 2015, vol.12.

Waltoś S., Ławnik – czy piąte koło u wozu?, (w:) T. Grzegorzczak (red.), Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tylmana, Warszawa 2011.

Wieczorek K., Udział czynnika społecznego w orzekaniu w polskim i amerykańskim procesie karnym, Szczecin 2012.